

Dopady pretrvávania nízkej plodnosti v demografickej perspektíve. Je pasca nízkej plodnosti reálnou hrozbou pre budúci vývoj Slovenska?¹

Branislav Šprocha²

Abstrakt:

Za dve a pol dekády úroveň plodnosti na Slovensku klesla a zostala viac ako jednu dekádu pod hranicou 1,5 dieťaťa na ženu. Zostane plodnosť tak nízka alebo sa pôrodnosť zvýši? Je Slovensko v ohrození pascou nízkej plodnosti?

Hypotéza pasce nízkej plodnosti je založená na troch mechanizmoch. Demografický pracuje s počtom žien v reprodukčnom veku. Menej potenciálnych matiek v budúcnosti na Slovensku bude znamenať menej pôrodov. Sociologický je založený na predpoklade, že ideálna veľkosť rodiny mladších generácií sa znižuje ako dôsledok súčasnej nízkej plodnosti. Ekonomický mechanizmus je založený na hypotéze, že plodnosť je výsledkom kombinácie aspirácií a očakávaného príjmu (prvá časť Easterlinovej hypotézy relatívneho príjmu).

Príspevok sa zameria na možný budúci vývoj počtu narodených detí v spojitosti s očakávaným počtom žien v reprodukčnom veku a alternatívnymi scenármi plodnosti. Ak je dôvod sa domnievať, že mechanizmus pasce nízkej plodnosti na Slovensku skutočne pôsobí, je potrebné prijať okamžite také opatrenia, aby sa podarilo z nej vymaniť.

Kľúčové slová: pasca nízkej plodnosti, populačná prognóza, Slovensko

¹ Príspevok je výstupom z projektu VEGA č.2/0160/13 „Finančná stabilita a udržateľnosť hospodárskeho rastu Slovenska v podmienkach globálnej ekonomiky“, VEGA č. 1/0026/14 „Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050“ a APVV-0018-12 „Humánno-geografické a demografické interakcie, uzly a kontradikcie v časopriestorovej sieti“.

² RNDr. Branislav Šprocha, PhD., branislav.sprocha@gmail.com, Prognostický ústav SAV, Šancová 56, 811 05 Bratislava; INFOSTAT – VDC, Leškova 16, 817 95 Bratislava.

Abstract:

Over the last two and half decades fertility level in Slovakia has been decline and stay more than one decade below 1.5 children per woman. Is this low fertility here to stay or will the birth rates recover? Is Slovakia at risk of low fertility trap?

The low fertility trap hypothesis is based on three mechanisms. The demographic mechanism works with a number of women in reproductive age. Fewer potential mothers in the near future in Slovakia will result in fewer births. The sociological one based on the assumption that ideal family size for the younger cohorts is declining as a consequence of the lower actual fertility. The economic one is based on hypothesis that fertility results from combination of aspirations and expected income (first part of Easterlin relative income hypothesis).

This paper focused on the possible future development of the number of births in connection with the expected number of women in reproductive age and alternative scenarios of fertility. If there is reason to assume that mechanisms of low fertility trap in Slovakia will indeed at work, is necessary to take immediate such measures in order to fast escape from this trap.

Keywords: the low fertility trap, population projection, Slovakia

Úvod

Nízka úroveň plodnosti, ktorú identifikujeme vo viacerých krajinách Európy (najmä južnej, strednej a východnej spolu s nemecky hovoriacimi krajinami) sa stala veľmi horúcou témou nielen odborných, ale aj laických diskusií. Vo všeobecnosti je vnímaná ako negatívny jav, ktorý môže významnou mierou ovplyvniť fungovanie a formovanie spoločnosti. S tým sú úzko spojené snahy aj o predpovede budúceho vývoja plodnosti v spojitosti s identifikáciou možných dopadov. Slovensko pritom nie je žiadnou výnimkou, resp. môžeme povedať, že patrí ku krajinám, ktorých sa otázka nízkej až veľmi nízkej plodnosti bytostne dotýka.

Kým na konci 80. rokov ešte hodnota úhrnej plodnosti na Slovensku dosahovala niečo viac ako dve deti na ženu, na začiatku nového milénia klesla pod hranicu 1,2 dieťaťa na ženu. Slovensko sa tak v priebehu jedného desaťročia dostalo z pozície krajiny s jednou z najvyšších plodností v európskom priestore do skupiny populácií s najnižšou plodnosťou na

svete. Ani nasledujúci mierny nárast nedokázal tento stav výraznejšie zlepšiť, a preto naďalej priemerný počet detí pripadajúci na jednu ženu pri zachovaní charakteru a intenzity plodnosti zotráva hlboko pod hranicou 2,1 dieťaťa na ženu. Aj táto skutočnosť poukazuje na to akými dramatickými a historicky významnými zmenami prechádza reprodukčné správanie slovenskej populácie v poslednom štvrtstoročí.

Dlhodobé zotrvávanie nízkej úrovne plodnosti sa nielenže prejaví a prejavuje na početne menších novovznikajúcich generáciách, ale postupne sa môže podpísať aj na samotnej výslednej štruktúre žien podľa počtu detí (parity), čo sa následne odzrkadľuje aj na veľkosti rodín a domácností. V dlhšom časovom horizonte takýto pokles výrazným spôsobom ovplyvní celkové fungovanie spoločnosti, ktorá čelí tzv. starnutiu zdola. V prípade Slovenska je pritom potrebné tiež poukázať na skutočnosť, že do seniorského veku sa posúvajú početné generácie z 50. rokov, čím bude proces starnutia slovenskej populácie podmienenými naraz dvomi vzájomne sa podporujúcimi faktormi. Je zrejmé, že Slovensko v najbližších rokoch čaká značné zdynamizovanie procesu starnutia, a to až do takej miery, že viaceré prognózy predpokladajú jeho posunutie medzi krajiny s najstaršou populáciou v Európe (a tým aj na svete). V súvislosti s poklesom a zotrvaním plodnosti na veľmi nízkej úrovni je potrebné ešte podotknúť jednu dôležitú skutočnosť. K tejto skutočnosti začalo dochádzať v období, keď do reprodukcie a veku typickým pre vstup do materstva sa začali dostávať početné generácie žien narodených v 70. rokoch minulého storočia. Namiesto novej populačnej vlny však na vekovej pyramíde vznikol pomerne výrazný zárez, ktorý ovplyvňuje a bude ovplyvňovať spoločnosť na Slovensku aj do budúcnosti. Okrem celkového starnutia slovenskej populácie ako celku je potrebné tiež upozorniť aj na zmeny, ktoré sa v najbližších rokoch dotknú tiež produktívnej zložky. Na jednej strane do dôchodkového veku sa posúvajú už spomínané početné kohorty osôb z 50. rokov, ktoré však na druhej nahrádzajú a budú ďalej nahrádzané čoraz menej početnými generáciami z 90. rokov a prelome milénia. Okrem znižovania početnej veľkosti však pracovná sila Slovenska prejde aj procesom starnutia, ktorú bude ovplyvňovať najmä starnutie početných generácií zo 70. rokov. Z dlhšieho časového pohľadu je tiež potrebné upozorniť na značnú zotrvačnosť v populačnom vývoji. Je to dôsledok značnej podmienenosti od vstupnej vekovej štruktúry. V praxi to znamená, že ani prípadný nárast plodnosti v najbližších rokoch nemusí znamenať zvýšenie počtu narodených detí. Príčinou je fakt, že do reprodukčného veku sa už dostávajú čoraz menej početné kohorty z prvej polovice 90. rokov.

Efekt generačnej veľkosti sa ešte viac prehĺbi v spojitosti s generáciami z konca 90. rokov a začiatku 21. storočia.

Cieľom predloženého príspevku je poukázať na niektoré aspekty pretrvávania nízkej plodnosti na Slovensku a slovenskú spoločnosť v demografickej perspektíve. Súčasne sa tiež pokúsime o modelovanie možných zmien a ich dopadov pri rôznom nastavení charakteru a intenzity plodnosti. Snahou tak bude poukázať, či Slovensko môže reálne čeliť hrozbe pasce nízkej plodnosti a aké konzekvencie by tento stav priniesol pre formovanie a fungovanie slovenskej spoločnosti v želateľnom smere.

Niektoré znaky transformácie plodnosti

Vývoj pôrodnosti a plodnosti na Slovensku po roku 1989 pravdepodobne zaskočil každého ani nie tak trendom, ktorý sa začal formovať už v 80. rokoch, ale predovšetkým svojou dynamikou a hĺbkou. Plodnosť klesla v priebehu piatich rokov (medzi rokmi 1991 – 1996) z úrovne dvoch detí pod hranicu 1,5 dieťaťa na ženu. V ďalšom vývoji sa však pokles nezastavil (len zmiernil) a vyvrcholil až v roku 2002, keď plodnosť dosiahla svoje historické minimum 1,19 dieťaťa na ženu. Posledné tretie obdobie sa síce vyznačuje miernym nepravidelným rastom plodnosti, no ten ani zďaleka nedokáže vynahradiť predchádzajúci pokles. Podľa posledných dostupných údajov tak úhrnná plodnosť dosahuje úroveň len 1,48 dieťaťa na ženu. Pod hranicou 1,5 dieťaťa na ženu sa Slovensko nachádza už 15 rokov, pričom v rokoch 2001 – 2007 patrilo dokonca do skupiny krajín s veľmi nízkou intenzitou plodnosti (tzv. lowest-lowfertility³).

Ako sme už uviedli v úvode, transformácia plodnosti na Slovensku začínala práve v období, keď do reprodukčného veku (a hlavne veku najvyššej plodnosti) postupne prichádzali početné generácie žien narodené v 70. rokoch. Predpoklady rastúceho nanajvýš viac-menej stabilného(nanajvýš mierne klesajúceho) počtu narodených detí tak vzhľadom na kohortný efekt boli pomerne legitímne. Pokles plodnosti však bol tak dynamický a dramatický, že výrazne prevýšil efekt rastúcej početnosti generácií. Kým v roku 1989 sa narodilo na Slovensku ešte niečo viac ako 80 tis. detí, v roku 2002 to už nebolo ani 51 tis. Spomínaný nárast plodnosti síce prispel tiež k nárastu pôrodnosti, ktorá vrcholila v roku 2009 na úrovni niečo viac ako 61 tis. V ďalšom vývoji došlo k miernemu poklesu a stagnácii na úrovni

³ Ide o prípad, keď úhrnná plodnosť dosahuje maximálne úroveň 1,3 dieťaťa na ženu.

približne 60,5 – 61 tis. detí. Aký však bude ďalší vývoj, resp. do akej miery ho môže ovplyvňovať úroveň plodnosti a do akej sa na tom bude podieľať budúci populačný vývoj, resp. početná veľkosť generácií žien v reprodukčnom veku sa pokúsime odhadnúť v nasledujúcej časti. Nateraz sa len obmedzíme na konštatovanie, že početné generácie žien narodené v 70. rokoch postupne dosahujú vrchol reprodukčného veku resp. sa nachádzajú v jeho druhej polovici a ich ďalší vplyv na počet narodených detí sa znižuje a bude každým rokom znižovať.⁴

Dopady procesu transformácie reprodukčného správania sú síce jednoznačne identifikovateľné aj na prierezových údajoch akým je aj úhrnná plodnosť, tie však v čase zmien reprodukcie môžu nadobúdať skreslené hodnoty, resp. nevytvádzajú dostatočne presne o skutočnej intenzite a charaktere daného procesu (bližšie pozri napr. Sobotka 2003, Zeman 2010). Ako sme už uviedli vyššie, na Slovensku hodnota úhrnnej plodnosti dosiahla svoju minimálnu úroveň na začiatku nového milénia. Je to výsledok spolupôsobenia niekoľkých faktorov. Predovšetkým je potrebné pripomenúť, že úhrnná plodnosť predstavuje intenzitu a charakter plodnosti fiktívnej kohorty žien, zloženej z celkovo 35 reálnych generácií, ktoré sa v danom roku nachádzajú v rozličnej fázy svojho životného cyklu a s rozdielnou reprodukčnou históriou. V prípade konca 90. rokov a začiatku 21. storočia išlo vo všeobecnosti o dve rôzne skupiny. Staršiu tvorili ženy narodené v 60. rokoch, ktoré sa riadili tzv. východoeurópskym modelom reprodukcie vyznačujúcim sa okrem iného skorým vstupom do materstva, postupným príklonom k dvojdetnému modelu rodiny a tiež relatívne skorým zavŕšením svojich reprodukčných dráh (často do 30. roku života). Preto v ich prípade plodnosť dosahovala vo veku nad 30 rokov nízku úroveň. Na druhej strane v mladšom veku sa nachádzali ženy narodené v 70. rokoch, ktoré však už postupne odmietali východoeurópsky model reprodukcie a svoj vstup do materstva a rodičovstva odkladali. Kombinácia dvoch skupín s relatívne nízkou plodnosťou priniesla Slovensku celkovo veľmi nízke hodnoty úhrnnej plodnosti.

Keďže sa ukázalo, že zmeny plodnosti sa šíria postupne naprieč generáciami, je generačný pohľad dôležitou súčasťou pri pochopení samotného mechanizmu transformácie a tým aj možného budúceho vývoja plodnosti na Slovensku. Podrobné výsledky niektorých analýz

⁴ Vzhľadom na intenzitu plodnosti vo veku 40 a viac rokov je zrejmé, že ženy narodené v 70. rokoch už dnes len v značne obmedzenej miere ovplyvňujú úroveň pôrodnosti. Nanajvýš ide o ženy z konca 70. rokov, no aj v ich prípade je to už len otázka najbližších pár rokov. Dominantnú pozíciu tak z kohortného pohľadu v reprodukčnom veku zaujímajú ženy z 80. rokov a postupne aj z prvej polovice 90. rokov.

(Šprocha 2013, 2014b; Potančoková 2011) ukazujú, že nositeľkami zmien reprodukčného správania sú ženy narodené na konci 60. a na začiatku 70. rokov. Hlavným znakom je predovšetkým pokles plodnosti v mladšom veku, čo je v ostrom kontraste s charakterom reprodukcie žien, ktoré celé alebo značnú časť svojho reprodukčného obdobia prežili počas minulého politického režimu a špecifických podmienok v ňom vzniknúcich. Proces odkladania vstupu do materstva a rodičovstva a s tým spojený pokles intenzity plodnosti v mladšom veku (približne do 17. roku života) sa postupne medzigeneračne pomerne dynamicky rozširoval (najmä u žien narodených v prvej polovici 70. rokov) až dosiahol u žien zo začiatku 80. rokov hodnotu približne jedného dieťaťa. V týchto kohortách však už proces odkladania sa ďalej už výraznejšie neprehlbuje a budeme svedkami určitej stabilizácie modelu reprodukcie v mladšom veku. Pre celkovú úroveň realizovanej plodnosti okrem rozsahu odložených pôrodov bude rozhodujúcu úlohu zohrávať intenzita rekuperácie, teda tá časť odložených pôrodov, ktorú sa podarí ženám dohnať vo vyššom veku. Hlbšia analýza procesu rekuperácie (Šprocha 2013, 2014) však nielen pre slovenské prostredie (pozri napr. Sobotka a kol. 2011ab) potvrdila, že kým prvé deti sa v prevažnej miere stihnú narodiť, doháňanie druhých a ďalších pôrodov je oveľa problematickejšie. Práve úroveň rekuperácie týchto odložených reprodukčných zámerov bude napokon rozhodujúca pre hodnotu konečnej plodnosti a štruktúry žien podľa parity. Doterajšie informácie získané pre generácie žien zo 70. rokov naznačujú, že budeme svedkami nielen ďalšieho poklesu realizovanej plodnosti definitívne pod hranicu dvoch detí, ale značne sa zmení aj zloženie žien podľa počtu detí. Do popredia sa dostanú čiastočne bezdetné ženy (predpoklad je, že by mohli dosiahnuť hranicu 20 %), ale predovšetkým sa zvýši zastúpenie žien s jedným dieťaťom a to všetko na úkor žien dvomi a viac deťmi. Uvedené zmeny sa samozrejme premietnu aj do prierezových ukazovateľov plodnosti. Hlbšie sa očakávaným budúcim vývojom intenzity plodnosti zaoberáme nižšie.

Je pasca nízkej plodnosti reálnou hrozbou pre Slovensko?

Hypotézu pasce nízkej plodnosti resp. samotný pojem pasce nízkej plodnosti prvýkrát podľa našich informácií použili Lutz a Skirbekk (2005) v štúdiu zaoberajúcej sa politikami spojenými s problematikou tempo efektu v krajinách s nízkou plodnosťou. Hlavnou myšlienkou pritom bolo, že ak skutočne existuje pasca nízkej plodnosti, potom je naozaj

dôležité, aby boli prijaté také opatrenia, ktoré by dokázali z nej v krátkodobom horizonte krajinu vymaniť. V prepracovanej štúdiu, ktorá sa primárne zaoberala otázkou pasce nízkej plodnosti (Lutz a kol. 2006) autori vychádzali zo skutočnosti, že v súčasnosti neexistuje žiadna preukázateľne overená teória budúceho vývoja plodnosti (pozri aj napr. Lutz 2006), a to aj napriek tomu, že väčšina medzinárodných prognóz (napr. OSN, EUROSTAT) predpokladá jej postupné zvyšovanie.

Hypotéza pasce nízkej plodnosti vychádza z troch hlavných komponentov: demografického, ekonomického a sociologického. V prvom prípade sa na pokračujúcom populačnom poklese podieľa predovšetkým budúci vývoj počtu žien v reprodukčnom veku, ktorý automaticky bude znamenať menší počet narodených detí. Sociologický komponent sa opiera o zmenu v preferenciách počtu detí. Ideálna veľkosť rodiny u mladších generácií klesá ako dôsledok nižšej realizovanej plodnosti, s ktorou sú jej príslušníci každodenne konfrontovaní. Posledný tretí komponent pracuje s prvou časťou Easterlinovej hypotézy relatívnych príjmov. Podľa nej plodnosť je výsledkom aspirácií a očakávaného príjmu, pričom sa predpokladá, že aspirácie majú rastúci trend, kým očakávaný príjem mladých generácií sa správa opačne čiastočne ako dôsledok starnutia populácie práve v dôsledku nízkej plodnosti.

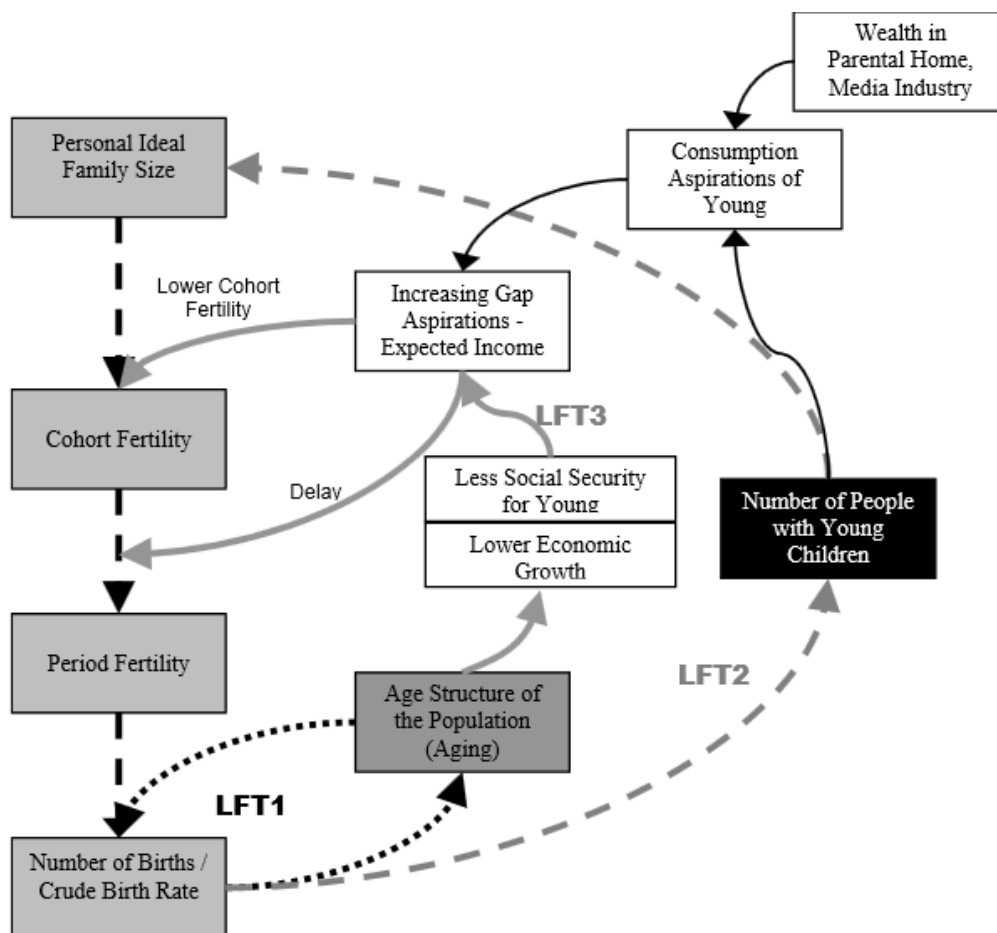
Zároveň hypotéza pasce nízkej plodnosti predpokladá, že vyššie popísané tri komponenty budú sa vzájomne podporovať vo svojich účinkoch, ktoré jednoznačne prinesú ďalší pokles počtu narodených detí. Mechanizmus ich pôsobenia môžeme vidieť na nasledujúcej schéme.

Ako už bolo spomenuté vyššie, jednotlivé mechanizmy pasce nízkej plodnosti stoja pri vzájomnom spolupôsobení za počtom narodených detí. Táto veličina predstavuje celkový výsledok intenzity a charakteru vekovo-špecifických mier plodnosti (prierezových) a počtu žien v jednotlivých vekových skupinách reprodukčného veku. V ľavej časti schémy sú však okrem prierezových mier resp. intenzity plodnosti ešte spomenuté kohortné (generačné) miery a kohortná plodnosť. Práve kohortná plodnosť (a miery) sú jedným z primárnych faktorov, ktoré ovplyvňujú spolu s časovaním (a jeho zmenami) výslednú hodnotu prierezovej úhrnej plodnosti. Samotná kohortná plodnosť je podmienená normatívnymi faktormi, ktoré sú v spojitosti s predstavami o veľkosti rodiny (Lutz a kol. 2006).

Ide teda o konštrukt akéhosi sebanaplňajúceho sa proroctva, keďže počet narodených detí bude v budúcnosti (približne o 25 – 35 rokov) opätovne ovplyvňovať jednak početnú veľkosť kohorty potenciálnych matiek (žien v reprodukčnom veku) a súčasne tým ovplyvní aj početnú veľkosť ďalších nových generácií. Platí tak, že s každou početne menšou generáciou sa

postupne roztáča zostupná demografická špirála. Samozrejme ide o zjednodušený model, keďže do procesu formovania budúcej populácie žien v reprodukčnom veku sa zapája aj úmrtnosť a migrácia. Kým úmrtnosť čiastočne zvýrazňuje tento proces, keďže nie všetky narodené dievčatá sa dožijú konca reprodukčného veku (resp. veku najvyššej plodnosti), v prípade pozitívneho migračného salda sa kohorta žien v reprodukčnom veku môže početne zvyšovať. Ak sa však pozrieme bližšie na jednotlivé vonkajšie premenné, zistíme, že z celkového počtu narodených dievčat sa veku 50 rokov dožije v súčasnosti takmer 97 %, pričom do budúcnosti môžeme predpokladať ešte ďalšie zlepšovanie úmrtnostných pomerov. Tým dôjde k ďalšiemu znižovaniu vplyvu tohto procesu na veľkosť kohorty žien v reprodukčnom veku. Odlišná situácia je v prípade migrácie. Reprodukčný vek predstavuje interval, v ktorom je pomerne vysoká šanca zmeniť trvalé bydlisko. Na celoštátnej úrovni je však rozhodujúcim zahraničná migrácia. Slovensko z tohto pohľadu patrí ku krajinám s pomerne nízkym kladným migračným saldom. V posledných piatich rokoch sa len raz dostalo nad hranicu 4 tis. osôb. Navyše z tohto počtu je potrebné ešte vyčleniť ženy v reprodukčnom veku, a preto samotný efekt zahraničnej migrácie je veľmi nízky. Aj keď sa do budúcnosti očakáva mierny nárast migračných ziskov, musíme ešte upozorniť, že v prípade migrácie zohráva dôležitú úlohu aj jej neregistrovaná zložka. Tu sa javí Slovensko ako migračne stratová krajina a smer pôsobenia procesu migrácie na kontingent žien v reprodukčnom veku by tak dokonca mohol byť opačný ako je tomu v prípade registrovanej migrácie. V konečnom dôsledku ani v prípade migrácie nemôžeme očakávať nejaké významnejšie pôsobenie na početnosť potenciálnych matiek a teda výsledný počet narodených detí. V konečnom dôsledku oba procesy sú zahrnuté v očakávanej podobe, keďže vstupom do našej analýzy sú výsledky stredného variantu prognózy Bleha, Šprocha, Vaňo (2013).

Obr. 1: Schéma pôsobenia jednotlivých mechanizmov pasce nízkej plodnosti

Zdroj: Lutz a kol., 2006, s. 175

Pozrime sa najprv na prvý aspekt pasce nízkej plodnosti, ktorý sa opiera o populačný vývoj, resp. štruktúru žien podľa veku v reprodukčnom období. Keďže pracujeme s horizontom najbližších dvoch desaťročí predmetná veličina je v podstate podmienená len predchádzajúcim populačným vývojom (počtom narodených dievčat, úmrtnosťou a migráciou) a predpokladaný vývojom pravdepodobností prežitia a úrovne migrácie. Ako sme však ukázali vyššie, posledné dva komponenty zohrávajú na Slovensku v predmetnom veku len minimálnu úlohu a ani do budúcnosti neočakávame nejakú dramatickú zmenu tohto stavu. Preto dominantným faktorom budúceho vývoja kontingentu žien v reprodukčnom veku je predchádzajúca pôrodnosť.

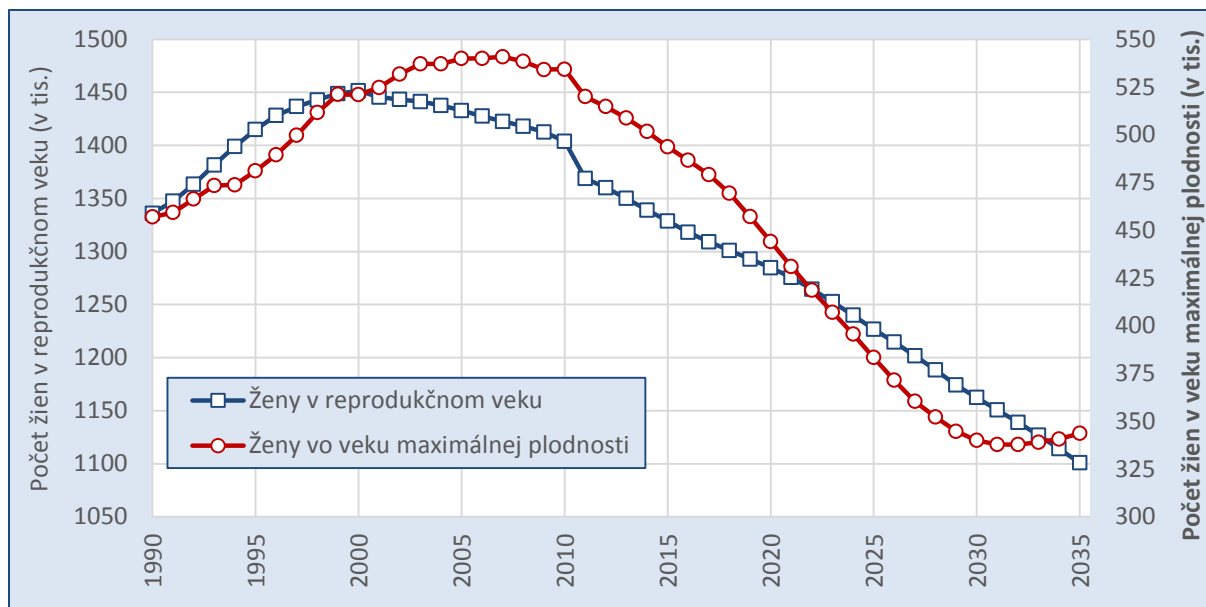
Pokles počtu narodených detí v 90. rokoch s vrcholom na začiatku 21. storočia sa odohral na Slovensku aj napriek tomu, že do reprodukčného veku a veku najvyššej plodnosti postupne vstupovali početné generácie žien narodené v 70. rokoch. Potvrzuje to aj nasledujúci obr. 2.

Kým v polovici 80. rokov bolo vo veku 15 – 49 rokov približne 1,266 mil. žien na začiatku 90. rokov to bolo už 1,336 mil. a na prelome milénia v tomto veku žilo na Slovensku dokonca 1,451 mil. žien. Od tohto momentu však počet žien v reprodukčnom veku začína postupne klesať. Keďže do reprodukčného veku sa postupne dostávajú menej početné generácie z 80. a najmä 90. rokov uvedený trend bude pokračovať aj v nasledujúcich dvoch desaťročiach. V súčasnosti (rok 2013) tak počet žien vo veku 15 – 49 rokov dosahuje 1,350 mil. osôb, no už v roku 2019 s najväčšou pravdepodobnosťou klesne pod hranicu 1,3 mil. aby na konci sledovaného obdobia už išlo len o 1,1 mil. osôb. Ak sa výraznejšie nezmení v najbližších rokoch intenzita plodnosti, potom klesanie počtu žien v reprodukčnom veku bude pokračovať aj za týmto horizontom. Pod hranicu 1 mil. osôb by sa Slovensko mohlo dostať už na začiatku 40. rokov a v roku 2060 (horizont prognózy Bleha, Šprocha, Vaňo 2013) by sledovaný kontingent tvorilo len približne 942 tis. žien. Keďže rozloženie mier plodnosti nie je rovnomerné s vekom ženy v reprodukčnom období, ale sú určité vekové skupiny, ktoré sa najvýraznejšie podieľajú na celkovej intenzite plodnosti a teda najväčšou mierou prispievajú k celkovému počtu narodených detí, je potrebné sa na sledovaný demografický faktor pasce nízkej plodnosti pozrieť ešte detailnejšie. Pracovali sme pritom v každom roku s 12 jednotkami veku, v ktorých sa koncentrovala najvyššia plodnosť (resp. predpokladáme, že sa tu bude koncentrovať najvyššia plodnosť v prípade najbližších dvoch desaťročí). Vývojový trend aj v ich prípade bol v podstate rovnaký ako, keď sme sledovali celý kontingent žien v reprodukčnom veku. Líšil sa len niektorými odchýlkami. Predovšetkým vzhľadom na zmeny časovania plodnosti došlo k akumulácii najvyššieho počtu žien vo veku najvyššej plodnosti o niečo neskôr. Z pôvodných približne 457 tis. osôb v roku 1990 sa zvýšil až na niečo viac ako 540 tis. v rokoch 2006 a 2007.

Odvtedy sme aj tu svedkami dramatického a pomerne dynamického poklesu, ktorý dnes znamená, že vo veku najvyššej plodnosti už je len niečo viac ako pol milióna žien a do začiatku 30. rokov ich počet klesne na úroveň necelých 338 tis. Prechodný mierny rast na konci sledovaného obdobia veľmi rýchlo prejde do ďalšieho poklesu, ktorý v roku 2060 pri naplnení stredného variantu prognózy Bleha, Šprocha, Vaňo (2013) vyvrcholí na hodnote 300 tis. osôb!

Z pohľadu demografického mechanizmu je zrejmé, jedna z hlavných podmienok zostupnej špirály pasce nízkej plodnosti sa na Slovensku naplňuje a s každou mladšou generáciou navyše aj prehľbuje.

Graf 1: Vývoj počtu žien v reprodukčnom veku a veku najvyššej plodnosti na Slovensku v rokoch 1990 – 2035

Zdroj údajov: Bleha, Šprocha, Vaňo 2013; výpočty autora

Sociologický mechanizmus pasce nízkej plodnosti sa opiera predovšetkým o osobný ideál veľkosti rodiny, ktorý ako sme predstavili vyššie, je jedným z hlavných faktorov konečnej plodnosti. Vo všeobecnosti sa ukazuje, že ideálna veľkosť rodiny je vyššia ako napokon realizovaná. Navyše sa ukazuje, že vo viacerých krajinách Európy má klesajúcu tendenciu (Goldstein a kol., 2003). Lutz a kol. (2006) pri zahrnutí tohto konceptu ako jedného z mechanizmov hypotézy pasce nízkej plodnosti pracovali s predpokladom, že uvedený pokles ideálnej veľkosti rodiny je odrazom a je znásobený samotným poklesom plodnosti v predchádzajúcom období. Mladé generácie žijúce v spoločnosti s klesajúcou plodnosťou a veľkosťou rodiny sú tak každodenne konfrontované a ovplyvňované týmto prostredím a ich sociálne normy a najmä normy spojené s ideálnou veľkosťou rodiny sú prostredníctvom procesov socializácie a sociálneho učenia značne ovplyvňované. Čím s menším počtom detí v rodinách sa stretnú, tým menší počet detí bude súčasťou ich normatívneho systému (Lutz a kol., 2006). Súčasne je však potrebné doplniť, že zmeny v ideálnej veľkosti rodiny časovo zaostávajú za zmenami v realizovanej plodnosti (Testa, Grilli 2006). Aj preto autori spätnú väzbu na obr. 1 od skutočného počtu narodených detí smerujú aj na počet mladých ľudí s deťmi s príslušným časovým oneskorením a pripisujú mu jednu z kľúčových úloh pri

formovaní ideálov o veľkosti vlastnej rodiny. Uvedený vzťah sa zosilňuje smerom k populáciám s veľmi nízkou plodnosťou, pričom ako hraničnú hodnotu Testa a Grilli (2006) uvádzajú úhrnnú plodnosť na úrovni 1,5 dieťaťa na ženu. V populáciách s nižšou intenzitou existujú tendencie opúšťať dvojdetný ideál rodiny a posúvať sa pod záchovnú hranicu smerom viac k jednodetnej rodine.

V prípade Slovenska skutočne platí, že priemerná veľkosť rodiny sa zmenšuje. Kým ženy narodené v 40. rokoch mali v priemere ešte viac ako 2,3 dieťaťa, u žien z generácií z konca 50. rokov klesla konečná plodnosť už pod hranicu 2,2 dieťaťa na ženu. Kohorty žien z prvej polovice 60. rokov už majú len približne dve deti a vzhľadom na postupne sa prehĺbujúci proces odkladania u žien narodených v 70. rokoch a len obmedzenú rekuperáciu (Šprocha 2013, 2014; Potančoková 2011) je zrejmé, že v ich prípade klesne konečná plodnosť prvýkrát v histórii pod hranicu dvoch detí. Niektoré odhady hovoria, že by mohlo ísť až o pokles na úroveň 1,6 dieťaťa na ženu. Pokles realizovanej plodnosti a s ním spojené zmeny v štruktúre žien podľa počtu detí v rámci transformácie plodnosti odkladaním skutočne prinášajú prostredie, kde mladé generácie sú konfrontované s menšími rodinami, často len s jedným dieťaťom, prípadne dokonca dlhšie zotrávajúce ako bezdetné. Otázkou však zostáva, či sa tento vývoj skutočne odráža aj na hodnotách ideálnej veľkosti rodiny. Odpoveď na ňu môžeme hľadať prostredníctvom niektorých prieskumov EVS (1991, 1999) a ISSP (2012). Ak sa zameriame na skupinu osôb vo veku do 30 rokov, je zrejmé, že priemerný ideálny počet detí skutočne postupne klesal z úrovne 2,34 dieťaťa (EVS 1991) na 2,21 (ISSP 2012). Okrem toho sa tiež čiastočne potvrdilo, že smerom k mladším kohortám dochádza k celkovému poklesu ideálneho počtu detí v rodine. Napríklad v roku 1999 v prieskume EVS vo veku 50-59 rokov sa priemerný ideálny počet detí na jednu rodinu pohyboval na úrovni takmer 2,6 dieťaťa, kým v mladších kohortách dosahoval len približne 2,3 dieťaťa. Podobné zistenie priniesol aj posledný prieskum ISSP z roku 2012. Aj keď na Slovensku zatiaľ nie sme svedkami poklesu priemerného ideálneho počtu detí v rodine pod záchovnú hranicu, tak ako tomu bolo, resp. je v niektorých nemecky hovoriacich krajinách (pozri napr. Goldstein et al. 2003, Testa 2012), najnovšie údaje (napr. Eurobarometer 2011) v prípade mladších kohort poukazujú, že by k tomu mohlo postupne dôjsť. Každopádne dlhodobé zotrvávanie prierezových ukazovateľov plodnosti na veľmi nízkej úrovni sa prejaví následne aj na realizovanej plodnosti, čo môže ovplyvniť aj reprodukčné zámery ďalších generácií a posilniť tak účinky pasce nízkej plodnosti.

Pokles plodnosti a s ním spojeného počtu detí je jedným z hlavných dôvodov tzv. starnutia zdola. Predpokladá sa, že reakcia na tento vývoj prinesie zmeny v systéme sociálneho zabezpečenia, pričom škrtý sa najviac dotknú mladších generácií vzhľadom na potreby riešiť situáciu s rastúcim počtom a podielom seniorov. Okrem evidentného zhoršovania sociálneho zabezpečenia mladých rýchle starnutie môže priniesť znižovanie hospodárskej produktivity, čo sa odrazí aj na nižších investíciách a hospodárskom raste. Vyhliadky mladých sú vo všeobecnosti vnímané značne pesimisticky, a to aj samotnými mladými ľuďmi. Navyše je potrebné tiež doplniť, že aspirácie mladých z pohľadu materiálnej spotreby sú jednoznačne vyššie ako tomu bolo v minulosti. Významne k tomu prispel a prispieva tlak reklamy. Samotný rast aspirácií je umožnený v konečnom dôsledku aj klesajúcou veľkosťou rodín. Mladí ľudia sa o bohatstvo domácností nemusia deliť s väčším počtom súrodencov. Životná úroveň domácností (ktorá vo všeobecnosti rastie) na ktorú si mladí zvykli, je očakávaná aj v čase prechodu do dospelosti. Práve pozícia absolventov a mladých ľudí vo všeobecnosti je problematická a v mnohých aspektoch neistá, čo znamená ťažšie napĺňanie životnej úrovne, na ktorú boli zvyknutí. Okrem toho je potrebné pripomenúť, že pracovný trh čoraz vo väčšej miere núti mladých k značnej flexibilitě, preto dlhodobé záväzky ako je manželstvo a rodina môžu byť vnímané v určitých fázach životného cyklu ako prekážka. Môžeme tak vidieť, že ekonomický mechanizmus pasce nízkej plodnosti ovplyvňuje nielen intenzitu (veľkosť rodiny) plodnosti, ale aj jej časovanie. Sme jednoznačne svedkami výrazného odkladanie začiatku reprodukcie, posunu reprodukčných zámerov do vyššieho veku, čo úzko súvisí práve s neľahkou situáciou mladých pri etablovaní sa na trhu práce, riešení rezidenčnej samostatnosti a nadobúdaní želannej životnej úrovne.

Ako už bolo spomenuté vyššie, autori (Lutz a kol. 2006) vychádzali z prvej časti Easterlinovej hypotézy relatívneho príjmu. Podľa nej dôležitým faktorom ovplyvňujúcim ochotu mladých vstupovať do manželstva a rodičovstva predstavuje pohľad ich samotných na možnosti splnenia ich materiálnych aspirácií. V prípade, že pociťujú dostatočnú príjmovú silu vo svojich domácnostiach vo vzťahu ku svojim materiálным aspiráciám, pozerajú sa na svoje budúce vyhliadky optimisticky a majú tendenciu realizovať aj dlhotrvajúce záväzky akými je manželstvo a rodičovstvo. Ak však svoju situáciu vo vzťahu k aspiráciám považujú za problematickú, dochádza k snahe odkladať tieto rozhodnutia na neskôr, príhodnejšiu dobu (bližšiepozri Easterlin 1980).

V prípade Slovenska bude potrebné s ekonomickým mechanizmom pracovať pravdepodobne v inej ako pôvodnej podobe. Vzhľadom na výrazné zmeny vôbec v charaktere hospodárstva, trhu práce, životnej úrovne domácností, ktoré prebiehajú v posledných 25 rokoch, je veľmi ťažké porovnávať materiálne aspirácie mladých generácií s potenciálnym príjmom.⁵ K ich socializácii (generácie zo 70. a 80. rokov) dochádzalo v úplne odlišnom prostredí a za úplne odlišných podmienok. Ako rozhodujúcim sa skôr javí ich značná diskontinuita a dynamika zmien, ktorá najmä v 90. rokoch priniesla na trhu práce dovedy takmer nepoznaný fenomén nezamestnanosti, nestability a čiastočne aj pokles životnej úrovne. Prechod na nový systém hospodárstva so sebou tak priniesol aj viaceré negatíva, ktoré v mnohých ohľadoch pocítili aj mladé generácie práve vstupujúce na trh práce. Okrem toho je potrebné spomenúť tiež zrušenie viacerých opatrení sociálnej, rodinnej a bytovej politiky, ktoré opätovne najviac zasiahli mladých. Vplyv štrukturálnych faktorov spolu s diskontinuitou systému a jeho dramatickými a dynamickými zmenami jednoznačne predstavovali predovšetkým v 90. rokoch veľmi dôležité mechanizmy ovplyvňujúce charaktere reprodukčného správania. Dokazuje to aj vyššie spomínaný vývoj plodnosti. Rozpor medzi rastúcimi materiálnymi aspiráciami mladých generácií v spojitosti s pretrvávajúcou ich problematickou situáciou na trhu práce⁶ (vysoká nezamestnanosť, nižšie príjmy), otázkami spojenými s rezidenčnou samostatnosťou (ceny bytov, dostupnosť a schopnosť splácať hypotéky a pod.) prispieva naďalej na Slovensku k znižovaniu hodnoty relatívneho príjmu a tým aj podľa pôvodnej hypotézy aj k prehlbovaniu pasce nízkej plodnosti.

Budúci vývoj plodnosti a pôrodnosti

Celkový počet narodených detí sa odvíja od dvoch základných faktorov. Prvým je počet a rozloženie žien podľa veku v reprodukčnom období a najmä vo veku najvyššej plodnosti. Druhou prerekvizitou je práve intenzita plodnosti a jej vekovo-špecifický charakter. Kým prvá premenná je do značnej miery pre najbližšie dve desaťročia už nastavená vzhľadom na predchádzajúci populačný vývoj a počet narodených dievčat, intenzita a vekovo-špecifické rozloženie mier plodnosti je resp. môže byť do určitej miery variabilná premenná. Platí to

⁵ Najčastejšie na tento účel slúžilo porovnanie príjmu otca ako formujúca premenná aspirácií mladého muža a jeho aktuálny príjem.

⁶ Situácia mladých ľudí sa na Slovensku ešte zhoršila po vypuknutí globálnej hospodárskej krízy a ani v posledných rokoch sa napríklad z pohľadu mier nezamestnanosti nejak dramaticky nezlepšuje.

najmä v prípade prierezoých indikátorov, ku ktorým úhrnná plodnosť a vekovo-špecifické miery plodnosti patria. V prípade Slovenska to platí dvojnásobne, keďže v poslednom štvrtstoročí došlo k dramatickej a dynamickej premene charakteru reprodukčného správania a intenzity samotnej plodnosti. Aj napriek tomu v analógii s krajinami, ktoré týmito zmenami už prešli a vzhľadom na určitú zotrvačnosť vo vývoji demografických systémov a samotného populačného vývoja dokážeme identifikovať určité pomerne reálne scenáre budúceho smerovania konštruovať.

Podrobné analýzy medzigeneračných zmien plodnosti (Šprocha 2013, 2014; Potančoková 2011) ukázali, že prvá fáza je postupne už uzavretá. Dynamika procesu odkladania rodenia detí (a najmä) prvých detí sa v prípade žien narodených z prvej polovice 80. rokov výrazne spomalila, čo sa odrazilo aj na určitej stabilizácii vývoja mier plodnosti približne vo veku do 28 rokov. V ďalšom vývoji tak zostáva len obmedzený priestor na ďalší pokles, a preto môžeme predpokladať, že vekovo-špecifické miery plodnosti sa budú už meniť v tomto vekovom spektre len minimálne. Opačná situácia však vznikla vo veku nad 27 rokov. Fáza doháňania (rekuperácie) odložených pôrodov sa najmä v posledných 5 – 10 rokov postupne prehlbuje. V praxi to znamená, že intenzita plodnosti vo vyššom veku sa zvyšuje. Práve od úrovne rekuperácie sa bude odvíjať celková úroveň úhrnnej plodnosti. Z pohľadu budúceho vývoja môžeme povedať, že proces rekuperácie je v porovnaní s niektorými ďalšími po roku 1989 transformujúcimi sa krajinami (napr. Česká republika, Slovinsko) značne potlačená. Navyše aj vzhľadom na celkovú dĺžku transformačného obdobia môžeme predpokladať v najbližších rokoch určitý nárast. Ten však určite nedokáže plne kompenzovať straty, ktoré hodnota úhrnnej plodnosti utrpela v mladšom veku, a preto je veľmi nepravdepodobné, aby priemerný počet detí na jednu ženu dosiahol v najbližších dvoch desaťročiach opäť hranicu dvoch detí.

V najbližších rokoch bez vzniku nejakých dramatických negatívnych zmien v spoločnosti alebo hospodárstve môžeme očakávať určitý mierny rast intenzity plodnosti. Tento predpoklad sa opiera o efekt pokračujúcej rekuperácie, ktorá okrem nárastu mier plodnosti vo vyššom veku prinesie aj ďalšie celkové starnutie vekového profilu plodnosti. Okrem toho je potrebné podotknúť, že v populácii Slovenska sa vyformovala skupina žien, ktoré sa svojím reprodukčným správaním výrazne odlišujú od hlavného smerovania. V ich prípade môžeme jednoznačne identifikovať skorší materský debut, s čím je často spojená aj celkovo vyššia realizovaná plodnosť. Viaceré indície ukazujú, že by malo ísť predovšetkým o ženy s nízkym

vzdelaním, nízkym ekonomickým a sociálnym kapitálom, žijúce najmä v segregovaných rómskych osadách pre ktoré je skoré materstvo a viacpočetné rodičovstvo stále pomerne široko akceptované. Vzhľadom na výrazne odlišné reprodukčné správanie a veľmi mladú vekovú štruktúru osôb napríklad v prípade osôb žijúcich v rómskych osadách je zrejmé, že populačné momentum bude jednou z hlavných príčin ich početného rastu. Potvrdzujú to aj niektoré špecifické populačné prognózy (Vaňo 2002, Šprocha 2014). Je preto dôležité pri konštrukcii budúcich scenárov procesu plodnosti brať do úvahy aj tento faktor. Aký môže teda ďalší vývoj plodnosti na Slovensku? Ako sme už spomenuli vyššie, predpokladáme, že v najbližších rokoch bude vrcholiť ešte proces rekuperácie, čo by prinieslo mierne zvýšenie intenzity tohto procesu. Treba si uvedomiť, že k hornej hranici reprodukčného veku sa dostávajú generácie žien, ktoré najviac zasiahla transformácia reprodukčného správania a v ich prípade je to posledná šanca stať sa matkou alebo skompletizovať veľkosť rodiny na želaný počet. Okrem toho do veku nad 30 rokov sa tiež dostanú generácie žien, u ktorých môžeme hovoriť o značnej stabilizácii modelu reprodukcie v mladšom veku a k slovu by sa mala dostať práve snaha o realizáciu odložených pôrodov práve do vyššieho veku. Určitý rast plodnosti však je možné očakávať len v najbližších pár rokoch a následne sa proces transformácie plodnosti odkladaním pravdepodobne zavŕši. Súčasný stav tiež napovedá, že nielenže pôjde o blízku budúcnosť, ale ani samotný nárast hodnôt úhrnnej plodnosti nebude nijak dramatický. Otázkou zostáva aký rozmer bude dosahovať rekuperácia v generáciách, v ktorých plne bude etablovaný nový model reprodukčného správania. Analógia s niektorými krajinami, ktoré sa v predchádzajúcom období tiež dostali na veľmi nízku úroveň plodnosti spolu so stále pretrvávajúcimi viacerými problémami mladých ľudí pri prechode do dospelosti a pri zakladaní rodiny naznačujú, že by štrukturálne faktory skutočne mohli výraznou mierou ovplyvniť a ovplyvňovať vstup do materstva a rodičovstva. Ak k tomu prirátame pôsobenie normatívnych premenných a eventuálnu možnosť skutočného pôsobenia sociologického komponentu pasce nízkej plodnosti, potom skutočne môžu mladšie generácie preferovať nižšiu realizovanú plodnosť, počet narodených detí, čo sa následne odrazí aj na samotnej úrovni prierezových ukazovateľov a ich vývoji. Pasca nízkej plodnosti sa zdá skutočne Slovensko do značnej miery ohrozuje a bude veľmi ťažké sa z nej vymaniť. V podobnom duchu sa vyjadruje vo svojej práci aj Peter McDonald (2005), ktorý tvrdí, že v prípade krajín, ktoré raz klesli pod hranicu 1,3 dieťaťa na ženu je a bude veľmi ťažké, aby sa opätovne dostali nad hranicu 1,5 dieťaťa. Podľa neho je ľahšie si túto úroveň ustrážiť ako ju opätovne

dosahovať. Na plodnosť to môže znamenať, že ako náhle klesla na tak nízku úroveň, a zostala tam po určitú dobu, môže byť veľmi ťažké, ak nie nemožné, zvrátiť takúto zmenu režimu. Pripomenieme, že Slovensko sa pod hranicou 1,5 dieťaťa na ženu nachádza už 15 rokov a ani výhľad do blízkej budúcnosti nenasvedčuje, že by mohlo dôjsť k nejakému výraznejšiemu vzdialeniu sa od tejto hranice. Tak napríklad najnovšia prognóza EUROSTATu EUROPOP2013 predpokladá, že úhrnná plodnosť by sa na Slovensku do roku 2035 mohla zvýšiť len o približne 0,13 dieťaťa na ženu.⁷ Prognóza vypracovaná kolektívom Bleha, Šprocha, Vaňo (2013) v podstate vo svojom strednom scenári očakáva veľmi podobný rast. Z pôvodnej hodnoty 1,45 dieťaťa na ženu by sa mohla úhrnná plodnosť zvýšiť na približne 1,57 dieťaťa. Ak by sa však naplnil nízky scenár prognózy, potom by ani do roku 2035 priemerný počet detí na ženu neprekročil hranicu 1,5 dieťaťa (nárast len o 0,05 dieťaťa na ženu). Naopak v prípade veľmi priaznivého vývoja by sa úhrnná plodnosť na Slovensku mohla v najbližších dvoch dekádach dostať až nad hranicu 1,68 dieťaťa na ženu, tak ako to očakáva vysoký variant predmetnej prognózy. Okrem nich sme ešte pre naše účely pripravili ďalšie tri scenáre. Veľmi nízky pracuje s fiktívnym predpokladom, keď hodnota úhrnnej plodnosti by trvalo zostala na hladine 1,3 dieťaťa na ženu, teda by neprekročila tzv. lowest-lowfertility. Druhý tzv. trap variant, zase poukazuje na skutočnosť, čo sa bude diať s pôrodnosťou a počtom narodených detí (a následne aj populáciou Slovenska) ak by úhrnná plodnosť zotrvala na úrovni 1,5 dieťaťa na ženu. Posledný tretí fiktívny variant sa snaží poukázať na vývoj počtu narodených detí a následný populačný vývoj, ak by plodnosť rástla v nasledujúcich dvoch desaťročiach tak dynamicky, že do jej prahu (rok 2035) by dosiahla takú úroveň ako na konci 80. rokov (viac ako 2 deti na ženu). Okrem zmien v intenzite sme však pracovali aj s rozložením samotných vekovo-špecifických mier plodnosti, a to v smere predpokladaného starnutia profilu plodnosti.

Áké dopady môže priniesť budúci vývoj plodnosti

V zjednodušenej podobe zotrvávanie na veľmi nízkej úrovni plodnosti bude mať predovšetkým veľký dopad na samotnú veľkosť populácie. MacDonald (2008) na príklade populácie, kde plodnosť zotráva na úrovni 1,3 dieťaťa na ženu ukazuje, že nasledujúca

⁷ V prahu prognózy predmetný scenár vychádza z podhodnotenej úrovne úhrnnej plodnosti (1,28 dieťaťa na ženu) a pre rok 2035 preto predpokladá, že by na Slovensku na jednu ženu pripadalo len približne 1,41 dieťaťa.

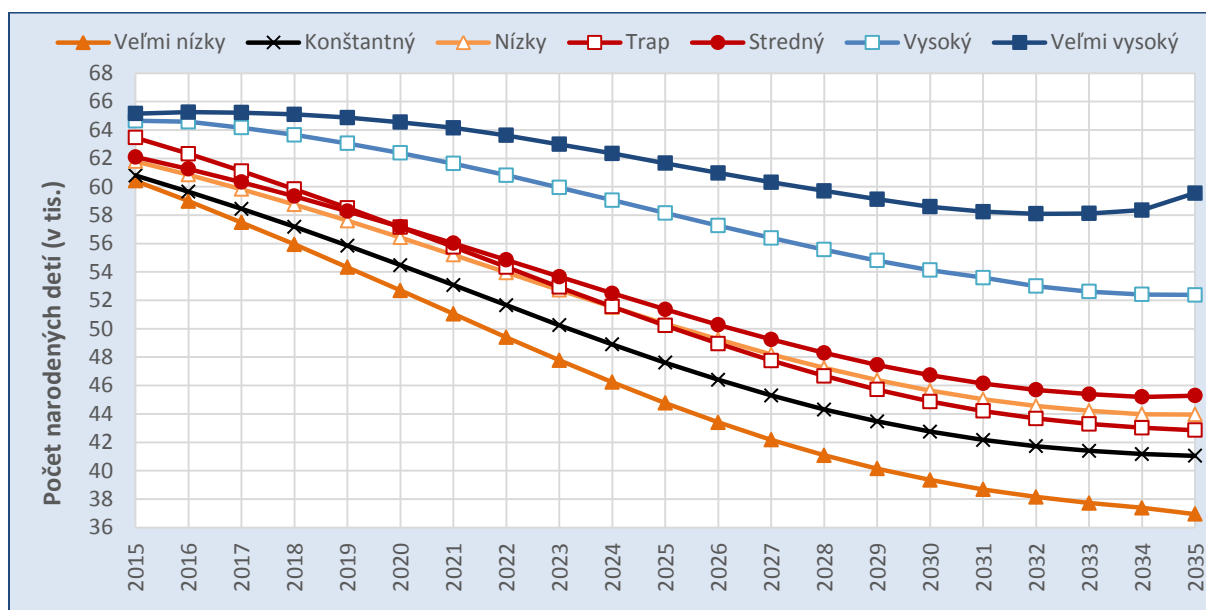
(druhá) generácia bude v porovnaní s rodičovskou o približne 40 % menšia a štvrtá generácia by dosahovala dokonca len 15 % z veľkosti súčasnej. V našom príspevku sa však nebudeme pozeráť až do tak vzdialenej budúcnosti, ale zameriame sa len na obdobie najbližších dvoch desaťročí.

Ako už bolo spomenuté vyššie, len vo veľmi nízkom a konštantnom scenári očakávame oproti súčasnosti, že by hodnota úhrnnej plodnosti mohla klesnúť. Ostatné scenáre pracujú buď s miernym alebo dokonca výraznejším nárastom plodnosti, pričom vo veľmi vysokom sa dokonca snažíme pozrieť na to, čo by sa dialo s počtom narodených detí, ak by sa plodnosť zvýšila až na záchovnú hranicu (2,1 dieťaťa na ženu). Z grafu 2 je zrejmé, že všetky použité scenáre by priniesli pokles pôrodnosti. V najpravdepodobnejšom strednom variante prognózy plodnosti sa počet živonarodených detí za rok zníži z viac ako 62 tis.⁸ na 50 tis. v polovici 20. rokov, no pokles bude pokračovať ďalej a do polovice 30. rokov by sa pri jeho naplnení počet narodených detí stabilizoval pod hranicou 46 tis. Ak by plodnosť klesala až na úroveň 1,3 dieťaťa na ženu, potom by sa v polovici 30. rokov narodilo ročne menej ako 37 tis. detí!

V konštantnom scenári počet živonarodených klesne na 41 tis. detí. Vzhľadom na jeho nastavenie z pohľadu intenzity plodnosti môžeme prostredníctvom získaných výsledkov identifikovať efekt predpokladaných zmien počtu a rozloženia žien v reprodukčnom veku na celkový počet narodených detí. V absolútnom vyjadrení, ak nedôjde k zmene v intenzite plodnosti v najbližších dvoch desaťročiach sa Slovensku musí pripraviť na to, že v polovici 30. rokov budú novovznikajúce generácie menšie o približne 20 tis. osôb. Ani ďalšie dva scenáre však neprinesú výrazne odlišné výsledky. Ak by sa plodnosť zvyšovala podľa nízkeho scenára, pokles počtu narodených detí by predstavoval viac ako 17 tis. osôb. V prípade, že úhrnná plodnosť zostane stabilne na úrovni 1,5 dieťaťa (tzv. trap scenár) zníženie počtu narodených detí dosiahne v horizonte prognózovaného obdobia viac ako 18 tis. detí, čo znamená, že v roku 2035 by sa narodilo necelých 43 tis. detí.

⁸ Pre dlhšiu časovú porovnateľnosť pracujeme aj s deťmi, ktoré sa narodili v cudzine ženám s trvalým pobytom na Slovensku. Tie už od roku 2012 nie sú ŠÚ SR súčasťou štatistického zisťovania prirodzeného pohybu obyvateľstva. Pre úplnosť doplníme, že ide v posledných rokoch o viac ako 5 tis. detí.

Graf 2: Očakávaný počet narodených detí podľa jednotlivých scenárov vývoja plodnosti

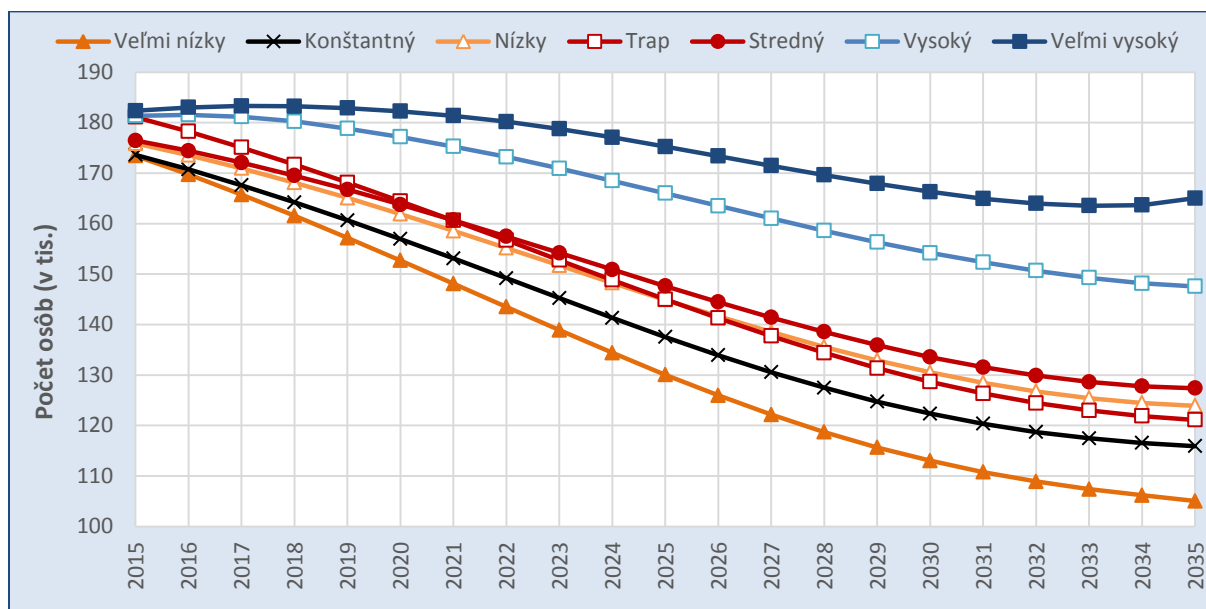
Zdroj údajov: výpočty autora

V posledných dvoch scenároch bol zakomponovaný predpoklad dynamického rastu plodnosti. Ani ten však nedokáže zvrátiť vplyv kohortného efektu, a preto počet narodených detí bude klesať. Najmä v prípade veľmi vysokého scenára by však išlo o len veľmi mierny prepad. Na druhej strane je veľmi ťažké predpokladať, že by sa plodnosť mohla vrátiť v najbližších dvoch desaťročiach na také hodnoty, aké dosahovala zhruba pred 25 rokmi. Rovnako aj vysoký variant je za súčasných podmienok dosť nereálny. Ak sa nepodarí vo veľmi krátkej dobe „naštartovať“ vo väčšej miere proces rekuperácie a zvýšiť tak hodnotu úhrnnej plodnosti stabilne a najmä výrazne nad symbolickú hranicu 1,5 dieťaťa na ženu, je zrejme, že populácia Slovenska skutočne je a bude ohrozená pascou nízkej plodnosti a jej dopadmi. Akým konzekvenciám však Slovensko môže čeliť pri pretrvávajúcej plodnosti na takto nízkej úrovni. Okrem už spomínaného psychologického umocňovania efektu „malých rodín“ sa kontinuálny pokles počtu narodených detí prejaví v najbližších dvoch desaťročiach predovšetkým na vývoji počtu detí v predškolských zariadeniach a na počte prijímaných a študujúcich žiakov a študentov na základných a stredných školách. S príslušným časovým odstupom bude samozrejme ovplyvnený aj potenciálny počet uchádzačov, prijatých a študujúcich študentov na terciárnom stupni vzdelávania. Za horizontom prognózy budú dopady nízkej plodnosti už spojené priamo s trhom práce, keďže naň budú vstupovať čoraz početne menšie kontingenty osôb. Súčasne je treba tiež podotknúť, že predpokladaný vývoj plodnosti a pôrodnosti na

Slovensku sa dotýka najmä najmladších detí. V prípade osôb vo veku typickom pre štúdium na strednej a vysokej škole ide aj v najbližších 15 – 20 rokoch už o existujúce generácie, a preto v ich prípade je miera neistoty najmenšia.

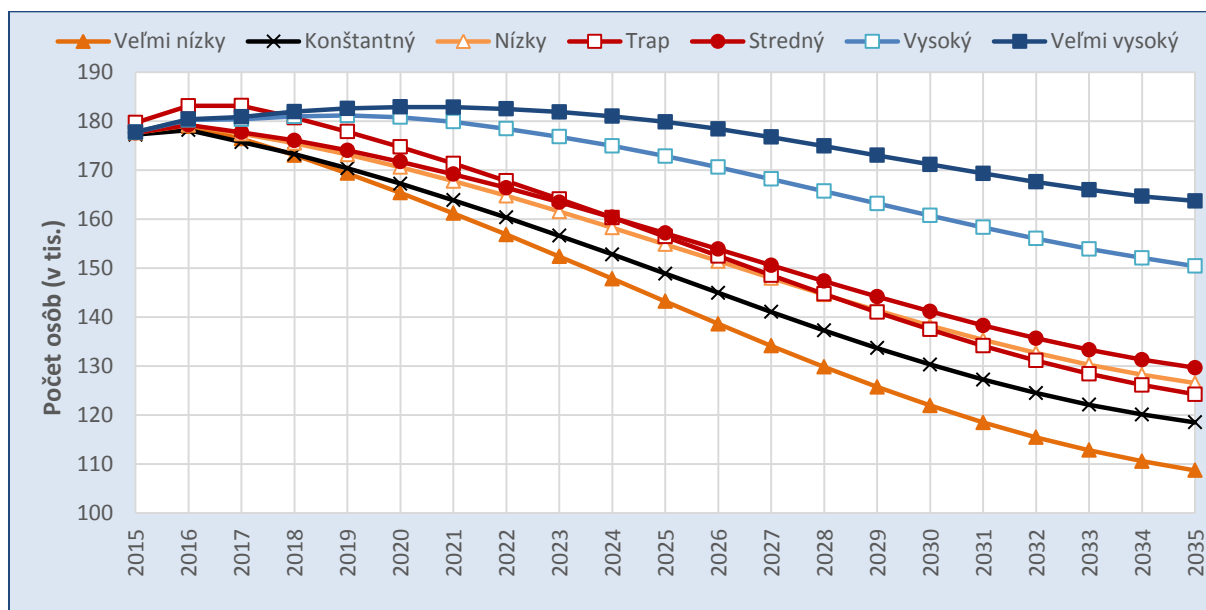
Pozrime sa však najprv na najmladšie deti vo veku do troch rokov a vo veku od troch do šiestich rokov. Keďže tieto dve skupiny sú priamo ovplyvňované vývojom počtu žien v reprodukčnom veku a najmä vo veku najvyššej plodnosti a následne aj predovšetkým predpokladaným vývojom intenzity tohto procesu už v najbližších rokoch, je zrejmé, že získavame veľmi podobné výsledky ako tomu bolo v prípade celkového počtu narodených detí v rámci jednotlivých vývojových scenárov plodnosti. V podstate vo všetkých projekčných scenároch predpokladáme, že do polovice 30. rokov dôjde k pomerne výraznému poklesu počtu detí v príslušných vekových skupinách. Len vo veľmi vysokom a vysokom scenári by pokles bol najmenej dynamický a dotýkal sa skôr druhej polovice prognózovaného obdobia.

Graf 3: Predpokladaný vývoj počtu detí vo veku 0 – 2 roky podľa jednotlivých scenárov vývoja plodnosti na Slovensku v rokoch 2015 – 2035

Zdroj údajov: výpočty autora

Graf 4: Predpokladaný vývoj počtu detí vo veku 3 – 5 rokov podľa jednotlivých scenárov vývoja plodnosti na Slovensku v rokoch 2015 – 2035

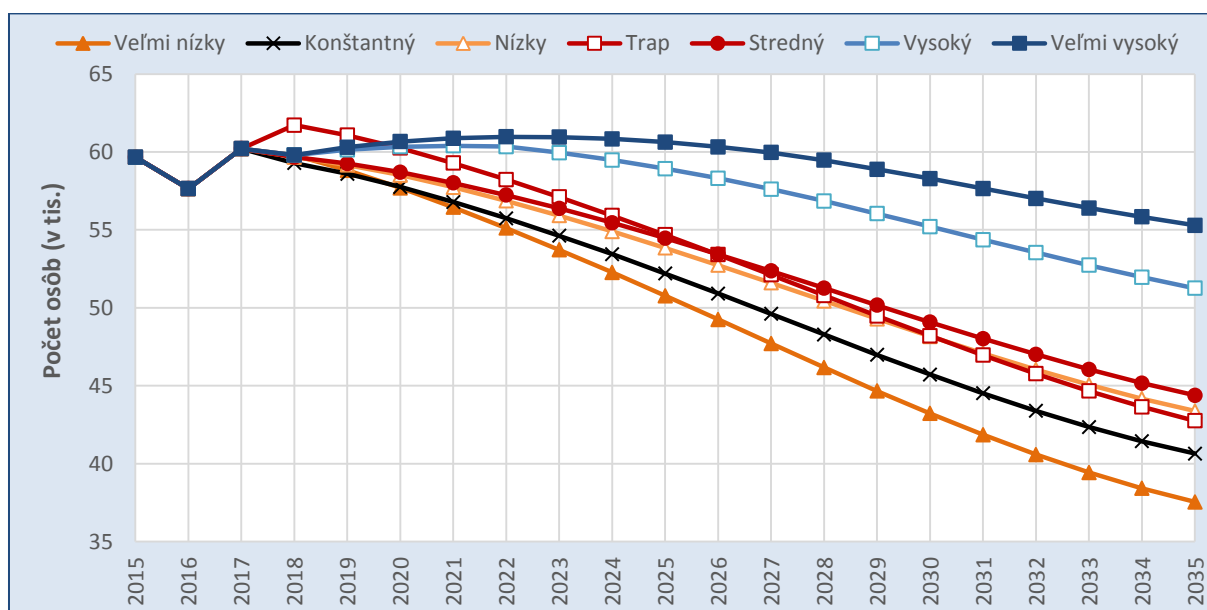
Zdroj údajov: výpočty autora

Naopak najväčšie zmeny sú očakávané logicky v konštantnom scenári a predovšetkým vo veľmi nízkom scenári. Oproti súčasnosti by počet detí vo veku do troch rokov a vo veku 3 – 5 rokov klesol o takmer 70 tis. osôb. Pri nemeniacej sa intenzite plodnosti efekt znižujúceho sa počtu žien v reprodukčnom veku spôsobí pokles predmetných vekových skupín o približne 60 tis. osôb. Zostávajúce tri scenáre (nízky, trap a stredný) sa svojim pôsobením na predpokladaný počet detí vo veku do 6 rokov príliš od seba nelíšia. Potvrďuje sa tak, že dlhodobé zotrvávanie plodnosti na úrovni blízkej k hodnote 1,5 dieťaťa na ženu prinesie v najbližších rokoch skutočne dramatické zmeny aj v počte detí v predškolskom veku. Len výrazný rast plodnosti, aký môžeme vidieť vo vysokom scenári tento proces má šancu aspoň čiastočne spomaliť. Kohortný efekt je však v prípade Slovenska natoľko silný, že ani to by nepostačovalo k zvráteniu prípadne zastaveniu nastúpeného trendu.

Pre nastavenie budúceho fungovania základného vzdelávania na Slovensku je veľmi cennou poznatok o možnom budúcom vývoji osôb vo veku 6 rokov a tiež vo veku 6 – 14 rokov. Najmä v druhom prípade je potrebné brať do úvahy, že očakávaný vývoj plodnosti v rámci jednotlivých scenárov spolu s efektom znižovania počtu žien v reprodukčnom veku sa odrazí až s určitým časovým odstupom. Preto počet osôb vo veku 6 – 14 rokov má v podstate až do začiatku 20. rokov mierne rastúci trend. Je to odraz populačného vývoja posledných rokov,

kde sledujeme mierny nepravidelný nárast počtu narodených detí (približne od roku 2002). Aj tu však čoskoro dôjde k dynamickému zvráteniu tohto trendu, ktorý nezastaví ani nastavenie plodnosti v zmysle vysokého a veľmi vysokého scenára. Rozmer uvedených zmien detailne zobrazuje pre jednotlivé predpoklady o možnom vývoji plodnosti graf 6.

Graf 5: Predpokladaný vývoj počtu detí vo veku 6 rokov podľa jednotlivých scenárov vývoja plodnosti na Slovensku v rokoch 2015 – 2035

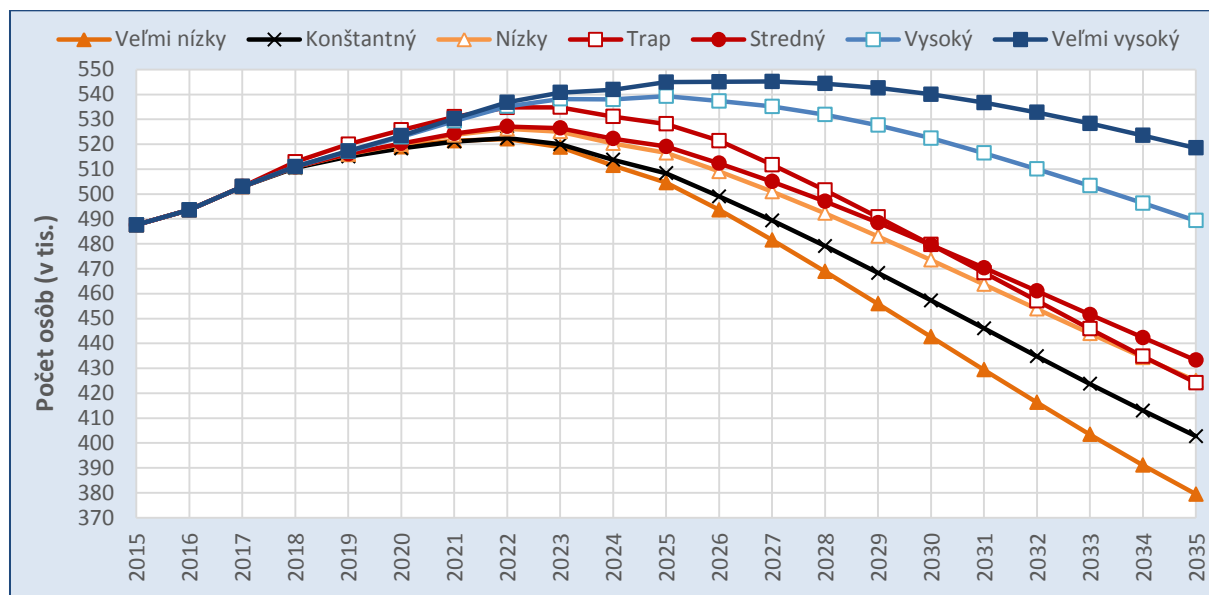

Zdroj údajov: výpočty autora

Oveľa skôr sa faktor nízkej plodnosti (s výnimkou vysokého a veľmi vysokého scenára) a najmä kohortný efekt prejaví na potenciálnom počte prijímaných žiakov do prvého ročníka základných škôl⁹. Opätovne platí, že len pri dynamickom zvýšení intenzity plodnosti výrazne nad hranicu 1,8 dieťaťa na ženu by počet detí vo veku 6 rokov začal klesať až približne od polovice 20. rokov resp. až v druhej polovici prognózovaného obdobia (vo veľmi vysokom variante). Naopak pri naplnení veľmi nízkeho a konštantného scenára sa počty detí v predmetnom veku už o desať rokov dostanú na hranicu 50 tis. osôb a o ďalšiu dekádu budú dokonca len na úrovni 37,5 resp. niečo viac ako 40 tis. V strednom najpravdepodobnejšom scenári sa očakáva do konca prognózovaného obdobia pokles na približne 45 tis. detí.

⁹Pre určité zjednodušenie pracujeme so skupinou osôb vo veku 6 rokov.

Graf 6: Predpokladaný vývoj počtu detí vo veku 6 – 14 rokov podľa jednotlivých scenárov vývoja plodnosti na Slovensku v rokoch 2015 – 2035

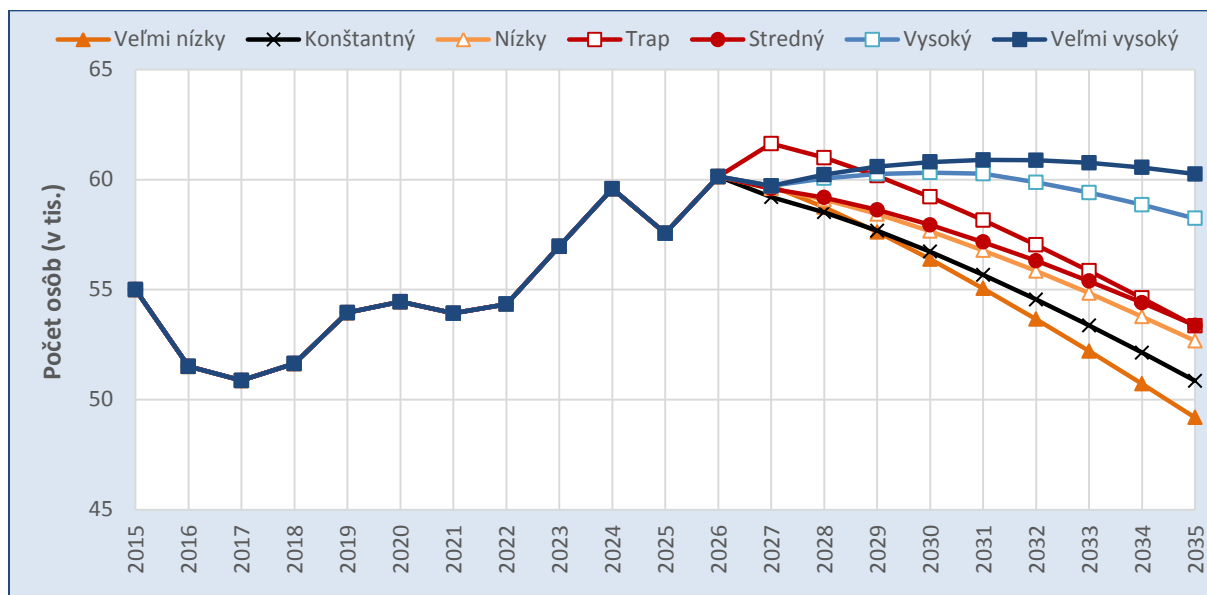
Zdroj údajov: výpočty autora

Budúci vývoj počtu osôb vo veku 15 rokov je už z troch štvrtín prognózovaného obdobia v prevažnej miere predurčený vývojom pôrodnosti od prelomu milénia. Aj preto môžeme v grafe 7 vidieť v najbližších rokoch mierny pokles, ktorý však následne vystrieda viac menej stabilný rastový trend až do polovice 20. rokov. Od tohto momentu už bude opäť záležať na tom akým vývojom bude prechádzať plodnosť v spojitosti so zmenami počtu žien v reprodukčnom veku.

Opätovne platí, že hlavné slovo bude mať kohortný efekt a len v prípade, že by sa plodnosť zvyšovala podľa vysokého a predovšetkým veľmi vysokého scenára môžeme byť svedkami len mierneho poklesu osôb vo veku 15 rokov.

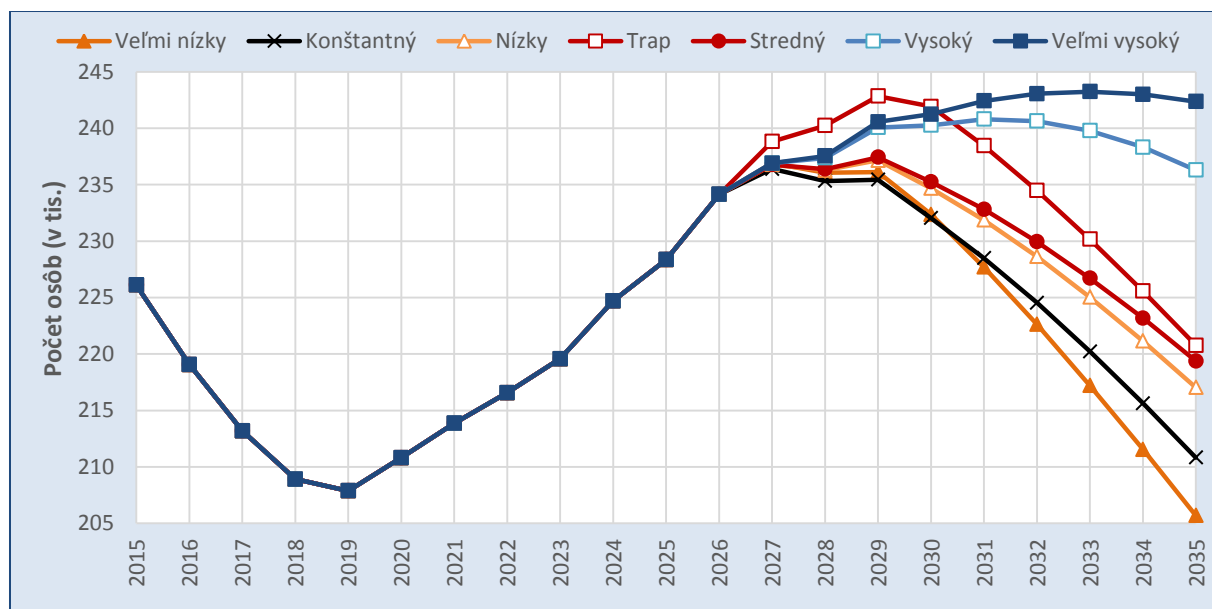
V podstate rovnaký vývoj len s určitým časovým posunom je možné očakávať v prípade osôb vo veku typickom pre štúdium na strednej škole (15 – 18 rokov). Približne do roku 2019 vidíme v grafe 8 pokles a následný nárast ako dôsledok vývoja pôrodnosti od konca 90. rokov. V druhej polovici prognózovaného obdobia sa aj v týchto kohortách prejavujú očakávané zmeny, ktoré prinesú (až na výnimky v prípade vysokého a veľmi vysokého scenára) už toľkokrát spomínaný dramatický pokles počtu osôb.

Graf 7: Predpokladaný vývoj počtu osôb vo veku 15 rokov podľa jednotlivých scenárov vývoja plodnosti na Slovensku v rokoch 2015 – 2035

Zdroj údajov: výpočty autora

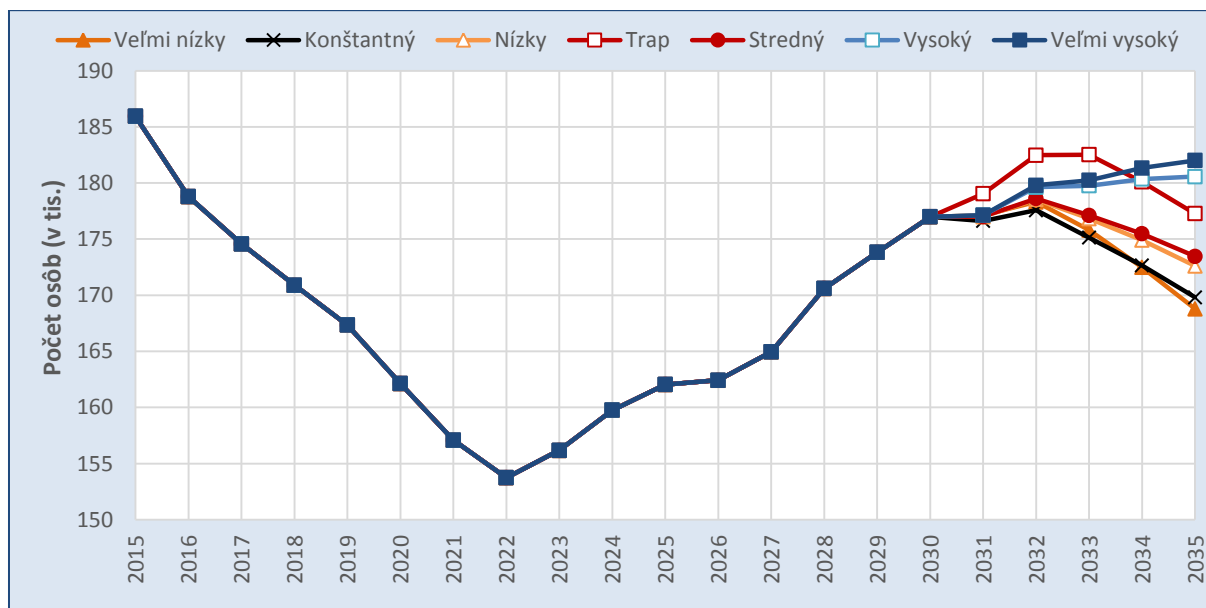
Graf 8: Predpokladaný vývoj počtu osôb vo veku 15 – 18 rokov podľa jednotlivých scenárov vývoja plodnosti na Slovensku v rokoch 2015 – 2035

Zdroj údajov: výpočty autora

Najmenší vplyv bude mať v prognózovanom období predpokladaný kohortný efekt a pretrvávanie nízkej plodnosti na osoby vo veku 19 – 21 rokov. Ich vývoj je detailne podľa jednotlivých scenárov zobrazený na grafe 9.

Graf 9: Predpokladaný vývoj počtu osôb vo veku 19 – 21 rokov podľa jednotlivých scenárov vývoja plodnosti na Slovensku v rokoch 2015 – 2035

Zdroj údajov: výpočty autora

Záver

Plodnosť na Slovensku sa už viac ako 15 rokov nachádza pod hranicou 1,5 dieťaťa na ženu, pritom určité obdobie klesla dokonca pod hranicu veľmi nízkej plodnosti (lowest-lowfertility). Vyhliadky na jej dynamickejší nárast v najbližšom období nie sú však za súčasných podmienok veľmi optimistické. V najpravdepodobnejšom variante síce môžeme očakávať mierny rast, no ten ani zďaleka nedokáže výraznejšie prispieť k navráteniu stratených pozícií z konca 80. rokov. Aj preto sa s najväčšou pravdepodobnosťou očakáva, že hodnota úhrnej plodnosti na Slovensku sa stabilizuje na úrovni 1,5 – 1,6 dieťaťa na ženu po ukončení procesu jej transformácie odkladaním. Ani k tomu však nemusí dôjsť, ak v najbližších rokoch sa nezvýši

intenzita s akou budú realizovať generácie žien z 80. rokov svoje odložené reprodukčné zámery vo vyššom veku (nad 28 rokov). Vzhľadom na túto skutočnosť môžeme skutočne sa obávať, že pasca nízkej plodnosti je pre slovenskú spoločnosť stále reálnou hrozbou. Navyše ak platí aj jej psychologicko-sociologický mechanizmus a pretrvávajúca nízka plodnosť sa odráža na formovaní predstáv o veľkosti rodiny mladých osôb, potom je skutočne najvyšší čas prijať komplex opatrení, ktoré by sa cielene snažili prispieť k zvýšeniu intenzity plodnosti na Slovensku. Okrem toho, že by reálne mohli zvýšiť plodnosť na Slovensku vytvárali by aj pozitívny signál, ktorý by sa mohol odraziť aj v psychologicko-sociologickej rovine. Na tomto mieste je potrebné tiež spomenúť, že v súčasnosti neexistuje žiadne aktuálne výberové zisťovanie, ktoré by sa otázkami rodiny, reprodukcie, rodinných politík a pod. špeciálne zaoberalo. Tieto údaje sú pritom neodmysliteľnou súčasťou nielen pri koncipovaní opatrení a politík rôzneho zamerania, ale umožňujú tiež exaktnejšie riešiť niektoré otázky spojené s možným budúcim vývojom plodnosti na Slovensku.

Prepracovaná koncepcia rodinnej politiky spolu s ďalšími parciálnymi politikami v úzkom, ale aj širšom vzťahu previazanými s reprodukciou, rodinou a jej zázemím (najmä oblasť bývania, zamestnania, životnej úrovne a pod.) by dávala jasný odkaz, že spoločnosť má záujem sa starať o mladé rodiny, chce im vytvoriť v rámci možností, čo najdôstojnejšie podmienky pre život a tým pomôcť pri naplňaní jedného z ich najdôležitejších poslání. S tým úzko súvisí aj otázka ekonomického mechanizmu pasce nízkej plodnosti. Problém na Slovensku ani tak netkvie v jeho pôvodnej podobe, ale je skôr výsledkom diskontinuity podmienok na trhu práce oproti predchádzajúcemu politickému, spoločenskému a tiež hospodárskemu zriadeniu a vzniknutej problematickej situácie mladých ľudí najmä po skončení vzdelávania. Vysoká nezamestnanosť, nižšie priemerné príjmy, neisté postavenie na trhu práce a s tým spojené problémy s riešením rezidenčnej samostatnosti určite nepredstavujú ideálne prostredie, v ktorom by mladí ľudia začali intenzívnejšie riešiť také dlhodobé záväzky akým je vstup do manželstva a rodičovstva. Uvedenú situáciu navyše ešte viac zhoršila nedávna hospodárska kríza, ktorá evidentne zasiahla najmä mladé osoby na trhu práce, čo sa prejavilo aj na vývoji prierezových ukazovateľov plodnosti. Zdá sa, že otázka pasce nízkej plodnosti je z pohľadu všetkých jej aspektov na Slovensku je nanajvýš aktuálna. Asi najvýraznejšie sa však prejavuje a bude prejavovať demografický mechanizmus. Výrazné vekové nerovnomernosti, ktorými je zloženie obyvateľstva Slovenska podľa veku príznačné, veľmi dynamicky a dramaticky v najbližších rokoch ovplyvnia počet a štruktúru žien

v reprodukčnom období. Keďže do veku nad 40 a neskôr aj 50 rokov sa postupne dostávajú práve početné generácie zo 70. rokov a naopak v mladšom veku sú nahrádzané čoraz menej početnými generáciami (z 90. rokov a začiatku nového milénia) kohortný efekt predstavuje a bude predstavovať hlavný faktor výrazného poklesu počtu narodených detí v najbližších dvoch desaťročiach. Predpokladaný rast plodnosti na úroveň 1,6 dieťaťa na ženu (stredný variant prognózy) tento trend nemôže ani zvrátiť, ani zastaviť ba dokonca ani výraznejšie ovplyvniť. Veľmi malé rozdiely v počte narodených detí v nízkom, trap a strednom scenári jednoznačne poukazujú na jednoznačnú dominanciu kohortného efektu. Dokonca ani keby sa plodnosť vyvíjala podľa veľmi málo pravdepodobného vysokého alebo za súčasných podmienok takmer nereálneho veľmi vysokého scenára, nebolo by možné zvrátiť nastavený klesajúci trend. Tak vysoká plodnosť by prispela len k jeho neskoršiemu nástupu a čiastočne i k menšej dynamike poklesu. Je zrejmé, že Slovensko sa po krátkom období mierneho nárastu počtu narodených detí a jeho následnej určitej stabilite musí pripraviť na ďalší pomerne výrazný pokles. Ten sa zdá byť za súčasných podmienok nevyhnutným dôsledkom predovšetkým vnútorného nastavenia a predchádzajúceho populačného vývoja. Z pohľadu dopadov je zrejmé, že v najbližších dvoch desaťročiach významne ovplyvní predovšetkým spektrum osôb v predškolskom a školskom veku. V druhej polovici sa podpíše už aj na potenciálnom počte prijímaných študentov na strednú školu a v závere ovplyvní aj kontingent osôb, ktoré vekovo budú zodpovedať v súčasnosti najčastejšie sa hlásiacim a prijímaným osobám na terciárny stupeň vzdelávania.

Získané výsledky jednoznačne potvrdzujú, že demografický mechanizmus bude dominantným prvkom pasce nízkej plodnosti na Slovensku. Ostatné faktory však môžu ešte viac zvýrazniť očakávaný prepád počtu narodených detí a tým zvýrazniť ďalšie starnutie slovenskej populácie zdola. Na to, aby k tomu nedošlo je skutočne potrebné prijať promptne také opatrenia, ktoré by prispeli k výraznejšiemu nárastu plodnosti. Ich efekt by však nemal byť spájaný len so štrukturálnymi otázkami, ale mal by jasne deklarovať aj vysokú spoločenskú normativitu materstva a rodičovstva, čím by sa mohlo pôsobiť aj na psychologicko-sociálny mechanizmus pasce nízkej plodnosti. Súčasný stav však potvrdzuje, že či chceme alebo nie, Slovensko čelí a v najbližších rokoch aj naďalej bude čeliť vážnej hrozbe pasce nízkej plodnosti s ďalekosiahlymi dopadmi na fungovanie a formovanie budúcej spoločnosti vo všetkých jej aspektoch. Čas na zmiernenie dopadu kohortných zmien v reprodukčnom veku sme už premrhali a ak sa nám nepodarí odvrátiť aj hrozbu ostatných mechanizmov, je zrejmé,

že Slovensko zasiahne pasca nízkej plodnosti v plnej svojej sile. Zdá sa, že na prípade Slovenska skutočne platí, že krajiny, ktoré dovolili, nielen aby ich plodnosť klesla na nízku úroveň, ale neurobili ani dostatočne razantné opatrenia k rýchlej náprave budú čeliť veľmi veľkým problémom s jej oživením a s tým spojenými konzekvenciami.

Literatúra

BLEHA, B., ŠPROCHA, B., VAŇO, B. 2013. *Prognóza populačného vývoja Slovenskej republiky do roku 2060*. Bratislava: INFOSTAT.

EASTERLIN, R. A. 1980. *Birth and Fortune: The Impact of Numbers on Personal Welfare*. New York: Basic Books.

GOLDSTEIN, J., LUTZ, W., TESTA, M. R. 2003. The emergence of sub-replacement family size ideals in Europe. *Population Research and Policy Review*, 22, 5-6, pp. 479 – 496.

LUTZ, W., SKIRBEKK, V. 2005. Policies addressing the tempo effect in low-fertility countries. *Population and Development Review* 31, 4, 699 – 720.

LUTZ, W. 2006. Alternative Paths for Future European Fertility: Will the Birth Rate Recover or Continue to Decline? In: LUTZ, W., RICHTER, R., WILSON, CH. *The New Generations of Europeans. Demography and Families in the Enlarged European Union*. London and Sterling: Earth scan pp. 83 – 100.

LUTZ, W., SKIRBEKK, V., TESTA, M. 2006. The Low Fertility Trap Hypothesis. Forces that May Lead to Further Postponement and fewer Births in Europe. *Vienna Yearbook of Population Research*, pp. 167 – 192.

MACDONALD, P. 2005. Low Fertility in Singapore: Causes, Consequences and Policies. Paper presented at the Forum on Population and Development in East Asia, Beijing, May 16 – 17, 2005.

MACDONALD, P. 2008. Very Low Fertility. Consequences, Causes and Policy Approaches. *The Japanese Journal of Population*. 6, 1, pp. 19 – 23.

POTANČOKOVÁ, M. 2011. Zmena reprodukčného správania populácie Slovenska po roku 1989: trendy, príčiny a dôsledky. In: Piscová, M. *Desaťročia premien slovenskej spoločnosti*. Bratislava: VEDA, s. 142 – 159.

- SOBOTKA, T. 2003. Změny v časování mateřství a pokles plodnosti v České republice v 90. letech. *Demografie* 45, 2, s. 77 – 87.
- SOBOTKA, T., ZEMAN, K., LESTHAEGHE, R., FREJKA, T. 2011a. Postponement and recuperation in cohort fertility: New analytical and projection methods and their application. *European Demographic Research Papers*, 2. Vienna: Vienna Institute of Demography. 86 pp.
- SOBOTKA, T., ZEMAN, K., LESTHAEGHE, R., FREJKA, T., NEELS, K. 2011b. Postponement and Recuperation in Cohort Fertility: Austria, Germany and Switzerland in a European Context. *Comparative Population Studies – Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 36, 2–3, pp. 417–452.
- ŠPROCHA, B. 2013. Odkladanie a rekuperácia generačnej plodnosti žien na Slovensku. *Forum Statisticum Slovacum*, IX, 1, s. 104–113.
- ŠPROCHA, B. 2014a. *Reprodukcia rómskeho obyvateľstva na Slovensku a prognóza jeho populačného vývoja*. Bratislava: PÚ SAV, INFOSTAT.
- ŠPROCHA, B. 2014b. Odkladanie a rekuperácie plodnosti v kohortnej perspektíve v Českej republike a na Slovensku. *Demografie*, 56, 3,
- TESTA, M. R. 2012. *Family Sizes in Europe: Evidence from the 2011 Eurobarometer Survey*. European Demographic Research Papers. 100 pp.
- TESTA, M. R., GRILLI, L. 2006. The Influence of Childbearing Regional Contexts on Ideal Family Size in Europe. *Population*, 61, 1-2, pp. 99 – 127.
- VAŇO, B. 2002. *Prognóza vývoja rómskeho obyvateľstva v SR do roku 2025*. Bratislava: INFOSTAT.
- ZEMAN, K. 2010. Dvacet let nízké plodnosti ve střední Evropě z pohledu alternativních ukazatelů plodnosti a vlivu na kohortní plodnost. In ČSÚ: Dvacet let sociodemografické transformace. Sborník příspěvků XL. konference České demografické společnosti, Brno 27. – 28. mája 2010, s. 27 – 43.